

June Hannam

Feminizm

Przełożyła
Agnieszka Kaflńska

Aneks do polskiego wydania opracowała
Agnieszka Graff

Zysk i S-ka
Wydawnictwo

„PRYWATNE JEST POLITYCZNE” — RUCH WYZWOLENIA KOBIEC I „DRUGA FALA” FEMINIZMU

W 1968 roku mieszkanka Atlantic City zdecydowała się zorganizować protest przeciwko konkursowi piękności Miss America. Zachęcały kobiety, żeby do symbolizującego wolność śmietnika wrzucały staniki i podwiązki, symbole wywieranej na nie presji, w celu dostosowania się do nierealistycznych standardów piękności. Był to początek nowego i dynamicznego okresu w historii feminizmu. Nastąpiły dalsze prowokacyjne akcje bezpośrednie, które szybko przyciągnęły uwagę światowych mediów. Tak zwany ruch wyzwolenia kobiet objął Amerykę Północną i Europę Zachodnią. Przez prawie dekadę ten pełen energii nurt polityczny nie zniknął z nagłówków gazet. Po raz pierwszy od dwu pokoleń kobiety „bez przespraszania oświadczyły, że są feministkami” (Legates 2001: 327), a sam ruch wkrótce nazwano „drugą falą” feminizmu.

Początki „drugiej fali” feminizmu

Co doprowadziło kobiety do podjęcia takich spektakularnych i publicznych działań? Dlaczego rok 1968 stanowią punkt zwrotny? Niektórych odpowiedzi musimy szukać jeszcze w czasach drugiej wojny światowej. Na skutek aktywnego zaangażowania – w charakterze robotnic, żołnierzy i aktywistek podziemia – kobiety nabrały większych nadziei. We Francji (1944) i Włoszech (1945) odzyskały w końcu prawa wyborcze i w atmosferze wyzwolenia domagały się pełni praw cywilnych. Na przykład we Francji przedwojenne sufrażystki, działaczki podziemia i katolicki wspólnie pracowały na rzecz tego, by w konstytucji znalazła się klauzula dotycząca równości bez względu na płeć we wszystkich dziedzinach życia, w tym w prawie cywilnym, oraz żeby matki i dzieci zostały objęte ochroną prawną.

Jednak formalna równość nie oznaczała, że kobiety doświadczyły fundamentalnej zmiany w statusie społeczno-ekonomicznym. Lęk przed niestabilnością społeczną po chaosie wojny sprawił, że rządy podkreślały znaczenie „tradycyjnych” ról płciowych. Polityka dobrobytu społecznego, w tym dodatki rodzinne i zasiłki z ubezpieczenia społecznego, opierała się na założeniu, że mężczyzna jest głównym żywicielem w gospodarstwie domowym. W popularnych czasopismach i reklamach dominował obraz szczęśliwej żony i matki poświęcającej całą swą uwagę pracy w domu, dzieciom i mężowi. Nic więc dziwnego, że lata 50. zostały nazwane „dekadą pań domu”. W miarę tego, jak krajobraz polityczny stawał się bardziej konserwatywny, coraz trudniej było feministkom znaleźć przestrzeń dla alternatywnych przekonań. Podczas zimnej wojny

w krajach znajdujących się pod kontrolą Związku Radzieckiego mogły działać tylko fasadowe organizacje kontrolowane przez partie komunistyczne, natomiast rządy zachodnie były podejrzliwe wobec wszystkich ruchów, które wydawały się „radykałne” lub wywrotowe. W takim klimacie „tradycyjne” role rodzinne postrzegano jako kluczowe dla stabilności społecznej. Na przykład w Hiszpanii za czasów dyktatury generała Franco oczekiwano, że kobiety poświęcą się rodzinie, i w związku z tym miały niewiele praw osobistych i społecznych. W krajach katolickich, takich jak Włochy i Irlandia, kobiety były podporządkowane w rodzinie męskiem krewnym, a w latach 50. i 60. doświadczyły dyskryminacji na skutek prawodawstwa w zakresie rozwodów, cudzołóstwa i aborcji.

Jednak kobiety nie milczały. Nadal się organizowały, żeby żądać poprawy w miejscu pracy i życiu rodzinnym. Działy w związkach zawodowych, partiach politycznych i organizacjach kobiecych. Dyskusje na temat ról płciowych dodatkowo podsycały dzieła literackie. Szczególny wpływ wywarła książka Simone de Beauvoir *Druga płeć* (1949).

Simone de Beauvoir twierdziła, że kobiety nie mają wyrażonej tożsamości, ponieważ zawsze były postrzegane jako „inne” niż mężczyźni. Podkreślała, że przypisywane im role i cechy są tworzone społecznie. W swojej książce napisała: „Nie rodymy się kobietami – stajemy się nimi”, ponieważ „Ów produkt, który określa się mianem kobiety, (...) to wytwór całokształtu naszej cywilizacji” (de Beauvoir 1972, t. II: 11). De Beauvoir nie uważała, że pisze zgodnie z tradycją feministyczną; starała się raczej zrozumieć podporządkowanie kobiet w kontekście szerszych zainteresowań filozofią egzystencjalną. Jej książka jednak stała się fundamentalna dla „drugiej fali” feminizmu.

Ramka 6.1

Simone de Beauvoir (1908-1986)

Urodzona w Paryżu, de Beauvoir studiowała na Sorbonie, gdzie w 1929 roku spotkała Jeana Paula Sartre'a. Dzięki łączącej ich wieloletniej przyjaźni przyczyniła się do rozwoju filozofii egzystencjalnej i zasłynęła jako powieściopisarka, politolożka, eseistka i biografka. Książka *Druga płeć*, opublikowana we Francji w 1949 roku, stanowi szczegółową analizę podporządkowania kobiet. Egzystencjalne przekonania autorki są wiadczone, kiedy głosi, że egzystencja poprzedza esencję, zatem nikt nie rodzi się, ale dopiero staje się kobietą. De Beauvoir twierdziła, że założenie, iż to mężczyźni reprezentują normę, a kobiety przez całą historię z niej zbaczą, ogranicza ich roszczość i możliwość, ponieważ zawsze są postrzegane jako „inne”. Taki sposób myślenia oraz zapewnienie, że kobiety tak samo jak mężczyźni potrafią dokonywać wyborów, dało feministkom nowe zrozumienie społecznej pozycji kobiet i pomogło wyjaśnić wpływ tej książki.

Obraz doskonałej żony i matki coraz częściej nie pasował do realiów życia pod koniec lat 50. i 60. Ponieważ młode kobiety skorzystały z większego dostępu do wyższego wykształcenia, mniej chętnie niż ich matki godziły się na przyszłość zredukowaną do życia w rodzinie. Jednocześnie coraz więcej mężatek zaczęło pracować zarobkowo. Ich zatrudnienie było ograniczone do słabo opłacanych i wykonywanych nie w pełnym wymiarze godzin pracy, co wywołało gorące publiczne debaty. Powstały analizy rządowe na temat nierówności płci w miejscu pracy, które doprowadziły do zmian prawnych. Na przykład w Norwegii w 1958 roku przyjęto zasadę jednakowej

146

płacy oraz wprowadzono nowy sposób opodatkowania małżeństw, co osłabiło system oparty na jedynym żywicielu rodziny. W Kanadzie w 1966 roku kilka organizacji kobiecych wywarło presję na rząd, aby powołał królewską komisję do spraw kobiet. We Francji dyskusje społeczne na temat pracy kobiet poza domem doprowadziły w 1965 roku do zmiany prawa małżeńskiego.

W latach 60. opublikowano jeszcze jedną istotną książkę *The Feminine Mystique* Betty Friedan (1963). Pozycja ta opisuje frustrację pochodzących z klasy średniej pań domu, które mieszkają w drogich dzielnicach i które w wywiadach opowiadają, że nie czują się spełnione. Friedan określiła to jako „problemem bez nazwy”. Autorka przeanalizowała, dlaczego kobiety uwierzyły, że powinny być dobrymi żonami i matkami, i dlaczego winiły się za to, że nie czują się w tych rolach spełnione. Rozwiązaniem tego problemu było zdaniem pisarki podjęcie pracy zarobkowej, chociaż wydaje się, że nie doceniła trudności związanych z łączeniem pracy zawodowej z macierzyństwem. Ponadto za bardzo eksponowała znudzoną gospodynię domową, a mało pisała o kobietach, które aktywnie udzielały się w pracy społecznej czy politycznej. Jednak odegrała istotną rolę, ponieważ zwróciła uwagę na „uwarunkowania w zakresie ról społecznych” i na fakt, że to raczej wychowanie, a nie natura wyznaczyły kobietom funkcje domowe. Pobudziła do debat na temat pozycji kobiet, a szczególności ich doświadczeń w rodzinie. Ta sprawa miała stać się kluczowa dla „drugiej fali” feminizmu.

147

Protesty w latach 60.

Ruch na rzecz praw obywatelskich dla Afroamerykanów pobudził kobiety do organizowania się i walki przeciwko współczesnym rolom płciowym. Uczestnicząc w nim, nawiązywały kontakty, uczyły się nowej taktyki i zaczęły stawiać pytania o przysługujące im uprawnienia. W 1966 roku Betty Friedan wraz z innymi działaczkami z ruchu związkowego i ruchu praw obywatelskich założyły National Organization of Women (NOW), by „doprowadzić kobiety do pełnego uczestnictwa w obecnym głównym nurcie amerykańskiego społeczeństwa” (Legates 2001: 348).

Pod wieloma względami NOW można umieścić w tradycji liberalnej, która podkreśla znaczenie współpracy mężczyzn i kobiet dla dobra zmian wprowadzanych na drodze prawnej. Jednak przed 1967 rokiem członkinie zaczęły podejmować bardziej radykalne bezpośrednie działania, takie jak pikietowanie biur rządowych, domagając się przestrzegania prawa. Wywierano coraz większy nacisk, by zwrócono uwagę na nierówności płciowe. Właśnie wtedy w 1968 roku rozpoczęły się zamieszki i demonstracje studenckie przeciwko wojnie w Wietnamie, które miały na stałe zmienić krajobraz polityczny.

W Europie i Ameryce Północnej studenci wyszli na ulice, aby zaprotestować przeciwko wojnie w Wietnamie, wezwać do przeprowadzenia reform edukacyjnych i żądać swobód obywatelskich. Pod wpływem walk rewolucyjnych odbywających się w innych państwach krytykowali system kapitalistyczny, a w Paryżu dołączyli do nich strajkujący robotnicy z różnych branż. Charakterystyczne dla ruchu były oddolne działania

Ramka 6.2

National Organization for Women

National Organization for Women (NOW) została założona w 1966 roku przez Betty Friedan i inne przywódczynie feministyczne. Na pierwszym zjeździe NOW w Waszyngtonie ogłoszono, że jej celem jest doprowadzenie kobiet do pełnego uczestnictwa w obecnym głównym nurcie amerykańskiego społeczeństwa, aby mogły osiągnąć swój pełny ludzki potencjał. Dążono, by z mocy prawa uzyskać jednakość możliwości w zatrudnieniu i edukacji, równość w zakresie praw cywilnych, politycznych oraz obywatelskich. Organizacja ta odegrała ważną rolę w rosnącym zaangażowaniu kobiet w politykę i zawezwała je, by wraz z mężczyznami przemówiły w obronie swych praw. Po dziś dzień NOW działa jako grupa nacisku. Zorganizowała liczne masowe demonstracje – na przykład w 1978 roku 100 tysięcy osób demonstrowało na znak poparcia dla poprawki do konstytucji dotyczącej równych praw oraz odbyło się kilka wspierających prawa reprodukcyjne marszów dla „życia kobiet”. Kulminacją tych wydarzeń była demonstracja 1,15 miliona osób w 2004 roku. NOW obecnie liczy 500 tysięcy członków, a jej program zawiera takie zagadnienia, jak zdobycie równości w życiu gospodarczym, wprowadzenie do konstytucji poprawki dotyczącej równych praw, swobodę reprodukcyjną, zakończenie przemocy wobec kobiet, sprzeciw wobec rasizmu i uprzedzeń w odniesieniu do gejów i lesbijek.

i demonstracje, w czasie których dochodziło do brutalnych zająć z policją. Do tych akcji entuzjastycznie przyłączyły się kobiety, ale zbyt często relegowano je do robienia kanapek i protokołowania, zbyt rzadko bywały mówczyniami czy przywódczyniami. Frustrację z powodu marginalizacji dodatkowo

pogłębiał fakt, że taka sytuacja „wyraźnie przeczyła antyhierarchicznym i egalitarnym ideałom ruchu z 1968 roku” (Eley 2002: 366). Kobiety, domagając się szerszego uczestnictwa, odkryły, że mężczyźni, którzy twierdzili, iż są ich towarzyszami, nie traktowali ich poważnie. To sprawiło, że kobiety ostro postawiły problemy własnej płci, kwestionując priorytety i programy lewicowych polityków.

Nic więc dziwnego, że kobiety zaczęły się spotykać w swoich niezależnych organizacjach, dyskutować na interesujące je tematy i stawiać własne żądania. Pod wpływem demonstracji skierowanych przeciwko konkursowi Miss America w Atlantic City aktywistki z Ameryki i innych krajów przystąpiły do bezpośrednich działań, aby zwrócić publiczną uwagę na swoje postulaty. W Niemczech członkinie socjalistycznej federacji studentów zebrały się, aby porozmawiać o gnębiących je problemach, a zwłaszcza o opiece nad dziećmi, i stwierdziły, że rodzina, podobnie jak miejsce pracy czy uniwersytet, powinna stać się miejscem działalności politycznej. Kiedy na kolejnej konferencji spotkały się z szyderstwem ze strony mężczyzn, jedna z obecnych obrzuciła krytyków pomidorami. Również Francuzki odrzuciły seksizm lewicowych partii politycznych. Zawiązały liczne czyste kobiece grupy, między innymi Mouvement de libération des femmes (MLF). Niektóre z nich chciały działać anonimowo w podziemiu, natomiast inne, odwrotując się do prowokacyjnego stylu wydarzeń z maja 1968 roku, organizowały spektakularne akcje publiczne. „naruszając prawo i posługując się bezczelnością i czarnym humorem, by zwrócić uwagę mediów” (Picq 2002: 316). Najślawniejszym przykładem tego rodzaju działań było złożenie wieńca przez kobiety pod Łukiem Triumfalnym na cześć żony nieznanego żołnierza.

W 1971 roku ponad trzysta kobiet podpisało arrykt w gazetę zwany „Manifestem dziwek”, w którym oświadczyły, że nielegalnie przerwały ciążę. Podobna publiczna deklaracja została ogłoszona w Niemieckiej Republice Federalnej.

W Wielkiej Brytanii ruch wyzwolenia kobiet nabrał tempa po kampanii robotnic fabrycznych w sprawie jednakowych płac oraz na skutek rozczarowania postawą mężczyzn podczas protestów skierowanych przeciwko wojnie w Wietnamie. Pierwsza konferencja na temat wyzwolenia kobiet odbyła się na początku lat 70. w Ruskin College i uczestniczyło w niej ponad sześćset działaczek. Założono krajową komisję koordynacyjną ds. kobiet, która miała się domagać jednakowych płac i takiego samego dostępu do wykształcenia i zatrudnienia, bezpłatnej antykoncepcji, aborcji na żądanie i dwudziestoczterogodzinnych zbiórek. Powszechne były również akcje niszczyielskie. W 1969 roku w Tufnell Park grupa działaczek rozdawała ulotki podczas wystawy „Idealny dom”, a rok później w Albert Hall odbyły się protesty przeciwko konkursowi Miss World, podczas których demonstrujący rzucali bomby dymne i worki z mąką.

Ruch wyzwolenia kobiet nie ograniczał się jedynie do Europy i Ameryki Północnej. Na przykład japońskie feministki podkreślały nierówność w zakresie prawa rodzinnego oraz problemy pracujących kobiet. Organizowały demonstracje i okupowały pomieszczenia oraz prowadziły działania przeciwko pewnej seksistowskiej reklamie gotowych do spożycia klusek. Jednak w krajach skandynawskich, gdzie już zdobyto równość w zakresie prawa małżeńskiego oraz prawo do aborcji i gdzie regulacje dotyczące praw społecznych umożliwiły kobietom łączenie pracy zawodowej z życiem rodzinnym, ruch wyzwolenia kobiet był o wiele mniej widoczny.

Charakterystyka ruchu wyzwolenia kobiet

Feministki nie zawsze zgadzały się co do metod i postulatów. We Francji, Niemczech, Włoszech i Stanach Zjednoczonych podkreślano autonomię kobiet działających w czysto kobiecych grupach. Szczególnie w USA feministki starały się rozwinąć odrębną kobiecą kulturę i podkreślały szczykany doświadczane przez kobiety z powodu płci. Jednak w Wielkiej Brytanii większe znaczenie miała klasa społeczna i wiele feministek starało się utrzymać kontakt ze związkami zawodowymi. Dzięki hasłu „Siostrzeństwo to potęga!” kobiety niwelowały dzielące je różnice i czuły, że stanowią część międzynarodowego ruchu o wspólnych cechach.

Podstawą ruchu wyzwolenia kobiet były niezależne grupy kobiece. Założone oddolnie i poza istniejącymi partiami politycznymi celowo odrzuciły hierarchie i przywództwo. Na zebraniach zachęcano poszczególne uczestniczki, aby przemówiły na temat własnych doświadczeń. Nazywano to „budzeniem świadomości”. Takie doświadczenie miało kobietom uprzytomnić własne położenie, pomóc im pokierować swoim życiem i ukształtować aspiracje. Rozmawiając o frustracjach w życiu prywatnym, uczestniczki zaczynały sobie zdawać sprawę z tego, że doświadczone trudności nie były tylko jednostkowe, ale brały się ze wspólnych uwarunkowań społecznych. Taka samoświadomość stanowiła punkt wyjścia podejmowania zbiorowych działań na rzecz zmian. Mogły to być spontaniczne, niezaplanowane akcje, na przykład „nagłe wybuchy złości, wspólne śpiewy podczas zgromadzeń, tańce na ulicach, improwizowane przemówienia i entuzjastyczne znaki soli-

„darności” (Kaplan 1992: 19). To również mogły być dobrze zorganizowane działania, takie jak okupowanie pomieszczeń, przemarsze i demonstracje. Na przykład w latach 1977-1978 zorganizowano marsze na ulicach Wielkiej Brytanii, Niemiec, Republiki Federalnej i Włoch podczas akcji „Odzyskać noc”, której celem było potwierdzenie prawa kobiet do bezpieczeństwa w miejscach publicznych po zmierzchu.

Najbardziej znane było hasło ruchu „Prywatne jest polityczne”. Społeczeństwo oczekiwało, że kobiety dostosują się do narzuconego z zewnątrz ideału kobiecości, co z kolei miało wpływ na to, jak same siebie postrzegały. Feministki konsekwentnie zwracały uwagę, w jaki sposób konsumeryzm i reklama wykorzystują kobiecą seksualność do sprzedaży produktów i wzmacniają przekonanie, że tylko jeden typ urody ma wartość. W mediach zachęcano kobiety do wydawania wielkich pieniędzy na najnowszą modę i kosmetyki. Ponadto rozbudzało się „niepokój dotyczący operacji plastycznych i zaburzeń odżywiania. Ten proces został obrazowo przedstawiony w książce Susie Orbach *Fat is a Feminist Issue* (1981). Sprawy, które wcześniej uważano za prywatne, takie jak ciało, seksualność i związki damsko-męskie, w ramach „drugiej fali” feminizmu były postrzegane jako polityczne. Podkreślano przyjemność płynącą z seksu i erotyczne pragnienia kobiet oraz prawo do zdefiniowania własnej seksualności, żądano zaprzestania dyskryminacji lesbijek. Rozbudzenie świadomości było bardzo istotne i zapewniło, że to, co osobiste, stało się polityczne. Namawiano kobiety, aby „ponownie oceniły osobiste i emocjonalne życie, związki z rodziną, kochankami i stosunek wobec pracy” oraz by „wynegocjowały autonomiczną tożsamość,

która wykracza poza tę kojarzoną z obowiązkami rodzinnymi” (Whelehan 1995: 13).

Feminizm „drugiej fali” przyjmował zwykle, że to rodzina odgrywa główną rolę w uciemnieniu kobiet. Oprócz bardziej tradycyjnych postulatów jednakowej płacy i zakończenia dyskryminacji z powodu płci w miejscu pracy feministki żądały opłacania prac domowych, poszerzenia możliwości opieki nad dziećmi poza domem oraz informacji o środkach antykoncepcyjnych. W ruchu wyzwolenia kobiet najważniejsze były prawa reprodukcyjne, między innymi do bezpłatnej antykoncepcji i aborcji na żądanie. Na początku lat 70. w wielu krajach europejskich i Ameryce Północnej pojawiły się działania na rzecz legalizacji przerywania ciąży i praw wyborczych dla kobiet. To była sprawa, która na szczeblu krajowym połączyła kobiety pochodzące z różnych pokoleń, grup społecznych i mające różnorakie przekonania polityczne. Na ogół odniosiono sukces i zalegalizowano aborcję, chociaż warunki jej dopuszczalności nie spełniły oczekiwań kobiet co do swobody wyboru.

Feministki prezentowały swoje ideały na łamach licznych gazet, publikacji i czasopism oraz poprzez wydawnictwa feministyczne, takie jak *Virago* w Wielkiej Brytanii i *Arlan House* w Irlandii. Edukacja stanowiła dla feministek również ważną przetrzeź do zakwestionowania konwencjonalnej mądrości o rolach płciowych i współczesnych definicjach kobiecości. Ponieważ coraz więcej kobiet miało wyższe wykształcenie, podkreślały fakt, że są niewidoczne w zdominowanych przez mężczyzn dyscyplinach akademickich. Żądały, żeby przedmioty o kobietach przekazywały informacje na temat ich życia oraz stawiały nowe pytania, w jaki sposób gromadzi się wiedzę.

To z kolei wpłynęło na istotę samych dyscyplin akademickich. Studia kobiece odegrały ważną rolę w walce o wyzwolenie. Na przykład ważną częścią projektów akademickich było ponowne odkrycie politycznej aktywności kobiet w przeszłości – pionierskie pozycje to *Hidden from History* Sheili Rowbotham i *The Majority Finds Its Past* Gerdy Lerner. W miarę jak feministki dowiadywały się o działaniach, w które angażowały się kobiety w przeszłości, mogły zakwestionować poglądy, że role kobiece są naturalne i nie podlegają zmianie.

Najważniejsze publikacje „drugiej fali” feminizmu

Kilka książek ukształtowało ideały i cechy typowe dla początkowego okresu ruchu wyzwolenia kobiet. „Liberalne feministki” nadal koncentrowały się na prawach jednostki i na jednakowych możliwościach oraz utrzymywały, że pomogą je osiągnąć zmiany w zakresie polityki prawnej i społecznej. Jednak bardziej charakterystyczny dla „drugiej fali” był radykalny feminizm, który starał się na nowo określić relację kobiet i mężczyzn. W szczególności analizowano „społeczną kontrolę” sprawowaną przez mężczyzn nad kobietami poprzez różnorodne patriarchalne mechanizmy (...), a zwłaszcza przemoc, heteroseksualność i reprodukcję; na skutek tych mechanizmów uznaje się mężczyzn za odpowiedzialnych za uciemnianie kobiet” (Maynard 1998: 253). Wpływowa książka Kate Millet *Sexual Politics* (1969) głosiła, że patriarchat, czyli władza mężczyzn nad kobietami, stanowi fundament wszystkich form społecznych, w tym rodziny, religii i miejsca pracy. Fakt, że pa-

triarchat był wszechobecny i że działał na poziomej idei, oznaczał, że mógł kształtować myśli oraz styl życia kobiet. Millett zasugerowała, że państwo i patriarchat wpływają na życie osobiste, i w ten sposób pierwsza zakwestionowała kluczowy dla myśli liberalnej podział na to, co publiczne, i to, co prywatne. Ostry atak autorki skierowany na pisarzy, którzy wychwalali seksualną brutalność wobec kobiet, przyniósł jej sławę oraz wywołał lawinę krytyki za wrogość wobec mężczyzn.

Germaine Greer, australijska badaczka mieszkająca w Anglii, również wywołała ogromne kontrowersje swoją książką *Kobiety eunuch* (1971). Był to prowokacyjny tekst, który wzbudził krytykę zarówno ze strony ruchu wyzwolenia kobiet, jak i spoza niego. Greer napisała polemikę dotyczącą sposobów warunkowania kobiet do zaakceptowania poczucia niższości w odniesieniu do mężczyzn i wezwała do wyzwolenia seksualnego odbywającego się poza monogamiczną rodziną. Z pasją zaatakowała doświadczane przez kobiety ograniczenia życiowe, lecz spotkała się z krytyką ze strony feministek za to, że winiła same kobiety, iż nie wykorzystują dostępnych im możliwości. Skarżyła się, że kobiety są „ozięble”, i napisała, że „otworzono drzwi od klatki, ale kanarek nie chciał wyfrunąć” (s. 14). Wysocka, dobrze zbudowana Greer, która otwarcie głosiła poglądy o przyjemności płynącej z heteroseksualnego seksu, została opisana przez magazyn „Life” jako „impertynencka feministka, która podoba się nawet mężczyznom”. Nic więc dziwnego, że stała poza głównym nurtem ruchu.

W Wielkiej Brytanii kobiety, które uczestniczyły w lewicowej polityce, starały się połączyć marksizm i feminizm. Gospodarce podstawy opinii kobiet w systemie kapitalistycznym mogły zostać powiązane z osobistymi formami uciemiężenia.

W znanej książce *Woman's Estate* (1974) Juliet Mitchell zrewidowała tradycyjne marksistowskie poglądy i przeanalizowała pozycję kobiet nie tylko w odniesieniu do stosunków produkcji czy prywatnej własności, ale również pod kątem różnic seksualnych rozumianych w świetle psychoanalizy.

Gorąca debata na temat zasadniczych przyczyn ucisku kobiet oraz istoty i znaczenia patriarchy stanowi jeden z nurtów pełnej energii działalności ruchu kobiecego we wczesnych latach 70. Był to okres wyjątkowej aktywności, kiedy kobiety mobilizowały się ponad granicami. Ówczesne działaczki świadomie określały się jako feministki i czuły, że biorą udział w czymś nowym. Na przykład we Francji ogłosily 1970 rok „rokiem zerowym ruchu wyzwolenia kobiet”, aby zaznaczyć, że mają odrębne cele i sposób myślenia niż poprzedzające je feministki liberalne. Oczywiście istniało wiele podobieństw do działaczek z wcześniejszych pokoleń. Feministki „drugiej fali” angażowały się między innymi w kampanie na rzecz równych praw, uczestniczyły w działaniach bezpośrednich oraz wykorzystywały elementy spektaklu, co przypominało wojowniczość brytyjskich sufrażetek. W Wielkiej Brytanii młode pochodzący z klasy średniej kobiety popierały działalność na rzecz równych praw w miejscu pracy, ale ich zainteresowania dotyczyły „obrazów w reklamie, opieki nad dziećmi i reakcji lewicowych polityków na ruch wyzwolenia kobiet” (Rowbotham 1989: 166). Ważny był język, jakim się posługiwano. Emancypacja zakładała wolność od wszelkich ograniczeń i wprowadzenie reform społecznych, które umożliwiłyby kobietom pełne realizowanie swego potencjału. Wyzwolenie zaś zakładało większą świadomość osobistej mocy i wyboru, poczucie przygody i siły seksualnej bez dominujących koncepcji dotyczących znacze-

nia kobiecości. Coraz więcej kobiet decydowało się na udział w widowiskowych akcjach. Organizowały się oddolnie i były podejrzliwe wobec charyzmatycznych liderek, a ich aspiracje polityczne doryczyły kontroli nad własnym ciałem i swobody seksualnej. Ruch miał charakter wyrotowy. „Oznaczał podjęcie kulturowych pułapek i symboli, najświętszych przekonań, a następnie zniekształcenie ich, zabawę oraz występne i publiczne odwracanie znaczeń. To była wyrachowana gra, celowe nieposłuszeństwo, publiczny akt złego zachowania” (Eley 2002: 372).

Dekada kobiet, 1976-1985

Mobilizacja tak wielu działaczek oraz zwrócenie publicznej uwagi na nierówności i dyskryminację doświadczane przez kobiety na całym świecie sprawiło, że Organizacja Narodów Zjednoczonych ogłosiła rok 1975 Międzynarodowym Rokiem Kobiet, a następnie w latach 1976-1985 ustanowiła Dekadę Kobiet. ONZ wezwała rządy do poprawy warunków ochrony zdrowia, zatrudnienia i wykształcenia kobiet zgodnie z hasłami równości, rozwoju i pokoju. Pobudziło to kobiety na całym świecie do zakładania grup i stawiania własnych żądań. Na przykład w Japonii Grupa Robocza Międzynarodowego Roku Kobiet wywarła nacisk na rząd oraz zaangażowała się w pracę na rzecz spraw przedstawionych na konferencjach Międzynarodowej Dekady Kobiet odbywających się w Kopenhadze, Meksyku i Nairobi. W Brazylii w 1975 roku wojskowy reżim pozwolił na obchodzenie Międzynarodowego Dnia Kobiet, ponieważ kobiety nie były traktowane jako „polityczne”. To

doprowadziło do postawienia dalszych feministycznych postulatów, które początkowo dotyczyły spraw kobiet w miejscu pracy i produkcji. Jednak podczas Międzynarodowego Dnia Kobiet w 1978 roku skoncentrowano się na takich prywatnych sferach, jak rodzina i prawa reprodukcyjne.

Kobiety w krajach Trzeciego Świata miały własne cele i strategie. Na przykład w Indiach ogólnokrajowy masowy ruch kobiet pojawił się w latach 1979-1980, kiedy Sąd Najwyższy uniewinnił policjanta oskarżonego o gwałt młodej aresztantki. Kobiety uczestniczyły w ogromnych demonstracjach i związały organizacje, na przykład Joint Women's Programme (1981) lub All-India Democratic Women's Association (1981), do walki przeciw wszelkim formom przemocy wobec kobiet, w tym ceremonii *sati* i zabójstwom posagowym. Niektóre grupy były lokalne i autonomiczne, aktywnie popierane przez młode pochodzące z miast feministki, które pracowały z kobietami na wsi, w slumsach i związkach zawodowych. Inne organizacje przyłączyły się do związków zawodowych i partii politycznych. Starady się działać dla dobra kobiet poprzez istniejące kanały polityczne i w drodze akcji bezpośrednich.

„Druga fala” feminizmu w Ameryce Łacińskiej

Również w Ameryce Łacińskiej kobiety masowo mobilizowały się w latach 70. i 80. Jednak ich walka polityczna była skomplikowana, a sam ruch powstał w zupełnie innym kontekście niż w Europie i Ameryce Północnej. Represje, jakie dotknęły partie polityczne i związki zawodowe, dały szanse

kobietom, które odegrały ważną rolę w działaniach na rzecz demokracji, stawiając postulaty w imieniu swojej płci. Kobiety angażowały się w trzy rodzaje działań. W odpowiedzi na trudności gospodarcze doświadczane przez rodziny organizowały się oddolnie, aby zapewnić dostęp do podstawowych usług, które rząd zaniedbywał. Ponadto kobiety jako matki żądały wiadomości o zaginionych krewnych, a zwłaszcza dzieciach czy wnukach, oraz domagały się przestrzegania praw człowieka. Najślawniejszą taką grupą była *Madres de la Plaza de Mayo* w Argentynie. Działaczki wykorzystywały tradycyjne role matki i żon dla potrzeb aktywności politycznej i początkowo nie zwracały uwagi na zagadnienia płci.

Jednak wykształcone kobiety z klasy średniej, z których wiele należało do opozycyjnych partii politycznych, zaczęły w szerszym kontekście walki klasowej stawiać pytania dotyczące dyskryminacji z powodu płci. Zawiązywały odrębne grupy kobiece. Na przykład, kiedy w latach 1970-1976 reżim *Echeverría* pozwolił na utworzenie nowych partii opozycyjnych, młode czynne zawodowo kobiety i studentki założyły organizacje feministyczne. Podkreślały znaczenie budzenia świadomości, organizowały warsztaty i demonstracje, często krytykując konsumpcjonizm i wykorzystywanie kobiet. Pytając, co demokracja oznaczałaby dla kobiet, feministki w Ameryce Łacińskiej pokazywały związek między autorytaryzmem państwa a autorytaryzmem społeczeństwa, zwłaszcza rodziny, i twierdziły, że u podstaw większości struktur społecznych leży opresja kobiet. Ich żądania były podobne do postulatów kolektywizmu z Zachodu i obejmowały kwestie ekonomiczne, równość praw oraz zagadnienia reprodukcyjne i męską przemoc.

Dynamizm i różnorodność ruchu feministycznego w Ameryce Łacińskiej można było zaobserwować na odbywających się w latach 80. co dwa lata *encuentros* (konferencjach). Pobudziły one ruch w poszczególnych krajach. W miarę jak uczestniczki zaczęły przyjeżdżać z Ameryki Środkowej i Południowej oraz z Karaibów, tematy konferencji ulegały zmianie. W 1981 roku na obradach w Bogocie najważniejsze były niezależność od dominujących kwestii politycznych i to, czy cele feministyczne można oddzielić od walki klasowej. W 1983 roku głównym zagadnieniem w Limie był patriarchyzm. Włączenie członkiń popularyzowało oddolnego ruchu kobiecego poszerzyło program o sprawy autonomii, ponieważ przed niektórymi „pojawiła się możliwość, że kobiety mogą się określać i działać zgodnie z własnymi interesami” (Jaquette 1994: 5). W São Paulo w Brazylii w 1985 roku po raz pierwszy wyraźnie postawiono kwestię rasy i preferencji seksualnych, chociaż zagadnienia klasowe nadal pozostały najważniejsze.

Płeć, rasa i klasa

Feministki z Trzeciego Świata nie mogły oddzielić spraw płci od rasy i ucisku klasowego. Na przykład w Afryce Południowej czarnoskóre kobiety walczyły przeciwko apartheidowi, ale również musiały się zmagać z brakiem męskich krewnych w rodzinie, gdy same zapewniały ekonomiczne i fizyczne przetrwanie rodzinom. To oznaczało nisko opłacaną długotrwałą pracę oraz konieczność samodzielnego świadczenia podstawowych usług z zakresu ochrony zdrowia. Zatem dychotomia pomiędzy sferą publiczną a prywatną oraz pomiędzy dziedzicami męskimi

i żeńskimi była w społeczeństwach afrykańskich mniej wyrażna niż w innych państwach. Zarem afrykańskie feministki podkreślały „ludzką totalność, równoległą autonomię, współpracę, samodzielną, przetrwanie i wyzwolenie” (Steady 1996: 18). Rola kobiet w zapewnieniu rodzinie przetrwania doprowadziła do oddolnego organizowania się społeczności, a następnie do angażowania się w politykę krajową i międzynarodową.

W praktyce wiele zagadnień było wspólnych dla grup, które miały konkretne cele, takie jak ochrona rodzin, i dla tych, które uwypuklały nierówności płciowe. Kobiety zaangażowane w ruch opozycyjny w Ameryce Łacińskiej posługiwały się „tradycyjnymi” społecznymi rolami matek, które były dla nich źródłem siły, i potrafiły stworzyć nową praktykę feministyczną, ponieważ upolityczniły codziennność. Na przykład w Brazylii gospodynie domowe, które działały na rzecz polityki lokalnej, zaczęły rozmawiać na takie tematy jak rodzina, miłość, wychowywanie dzieci i coraz mocniej interesowały się problemem podporządkowania kobiet. To z kolei wpłynęło na program ruchu feministycznego klasy średniej. Pod koniec lat 70. objął on kobiety pochodzące z wszystkich klas społecznych i poszerzył definicję walki feministycznej; ponadto zawiązano nowe grupy, między innymi zaspokajające specyficzne potrzeby Afrobrazylijek i lesbijek (Alvarez 1994: 25).

Podziały wewnątrz „drugiej fali” feminizmu

Poczucie „siostrzeństwa”, tak znaczące dla ruchu wyzwolenia kobiet w Europie i Ameryce Północnej, było trudne do

utrzymania, gdyż coraz ważniejsze stawały się różnice dotyczące klasy, rasy i orientacji seksualnej. „Drugą falę” feminizmu zdominowały białe wykształcone heteroseksualne kobiety pochodzące z klasy średniej oraz ich zainteresowania. Wykorzystywane metody, a zwłaszcza podnoszenie świadomości, podkreślenie swobody seksualnej i osobistej niezależności zniechęcały robotnice, które zresztą nigdy masowo nie uczestniczyły w ruchu. Inne grupy, takie jak feministki lesbijskie czy ciemnoskóre feministki, zakwestionowały prawo ruchu wyzwolenia kobiet do przemawiania w imieniu wszystkich kobiet i starały się uwypuklić własne doświadczenie i priorytety. W odróżnieniu od białych kobiet, które krytykowały patriachalizm rodziny, ciemnoskóre feministki postrzegały rodzinę jako źródło siły i wsparcie przeciwko rasizmowi. Martwiły się, że marsze organizowane w ramach akcji „Odzyskać noc” i dyskusje na temat gwałtu powielają stereotyp zmysłowego ciemnoskórego mężczyzny, który zagraża białym kobietom. Podobnie żądanie legalnej aborcji nie obejmowało takich spraw jak przymusowa sterylizacja, której doświadczyły ciemnoskóre kobiety. Nie mogły zaakceptować, że seksizm był bardziej fundamentalną formą ucisku niż rasizm, i opracowały własne teorie, które powiązały płciowość z rasą. Amerykańska pisarka bell hooks w sposób szczególny obnażyła rasistowskie założenia białego feminizmu i widziała w czasach niewolnictwa początki niedostrzegania ciemnoskórych kobiet w polityce i historii (hooks 1982).

Ramka 6.3

bell hooks (1952-)

bell hooks, afroamerykańska pisarka i krytyczka społeczna, urodziła się jako Gloria Watkins w 1952 roku, ale przyjęła imię i nazwisko swojej praprababki ze strony matki. Imię i nazwisko pisze z małych liter po to, żeby zwrócić uwagę na swoje pisarstwo. Jest znana z ostrych araków na „biały dominujący kapitalistyczny patriarchyat”. Swoją krytykę obejmuje również ruch feministyczny, który utrzymuje, że przemawia w imieniu wszystkich, chociaż w istocie reprezentuje białe kobiety z klasy średniej. Autorka twierdzi, że rasa, płęć, klasa i orientacja seksualna są ze sobą powiązane i że dla potrzeb zmian społecznych należy się nimi zająć jako całością. Najważniejsze książki to: *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism* (1981); *Feminist Theory from Margin to Centre* (1984). *Feminism is for Everybody: Passionate Politics* (2000). Wygłasza wykłady na całym świecie.

Lesbijskie feministki utrzymywały, że u podstaw męskiej dominacji leży przymusowa heteroseksualność, a nie tylko władza ekonomiczna mężczyzn. Takie autorki jak Adrienne Rich i Mary Daly celebrowały kobiecą różnorodność i twierdziły, że kobiety mogą się ze sobą identyfikować na różne sposoby, na przykład emocjonalnie i politycznie. Dla niektórych działaczek, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, oznaczało to, że należy prowadzić odrębną politykę, która zajęłaby się określonymi przez kobiety zagadnieniami, takimi jak przemoc domowa. Wtedy niektóre lesbijki zasugerowały, że kobiety heteroseksualne nie mogą być feministkami, ponieważ współpracują z patriarchyatem i z mężczyznami. To z kolei doprowadziło do zajadłych kłótni i podziału w ruchu pod koniec lat 70.,

164

zwłaszcza w odniesieniu do postaw wobec męskiej przemocy, gwałtu i pornografii.

Podziały ze względu na klasę, rasę, religię i grupę etniczną były tak samo obecne w krajach Trzeciego Świata jak w społeczeństwach zachodnich. Na przykład wspólnotowy ruch robotnic w Ameryce Łacińskiej uważał, że grupy feministyczne reprezentują klasę średnią i interesy białych kobiet. W Azji feministki zdawały sobie sprawę, że uprzemysłowione bogate kraje tego regionu wykorzystują kobiety w słabiej rozwiniętych sąsiadujących państwach, co doprowadziło do opracowania złożonej polityki feministycznej. Na przykład Japonki powiązały opresję kobiet, a zwłaszcza przemoc w rodzinie, z uciskiem doświadczanym przez inne kobiety w Azji Południowo-Wschodniej, do którego dochodziło na skutek japońskich poszukiwań taniej siły roboczej. Jako członkinie Asian Women's Association zwróciły uwagę na problemy kobiet na Filipinach, w Korei i Indonezji, które otrzymywały niską płacę w zakładach wyzyskujących robotników albo świadczyły usługi seksualne turystom. Starły się działać solidarnie z Azjatkami, nie zaś widzieć w nich bierne ofiary. W społeczeństwach muzułmańskich różnice religijne prowadziły do tworzenia skomplikowanych feministycznych sojuszy i strategii. Na przykład w Iranie ustanowienie republiki islamskiej w 1976 roku spowodowało utratę wielu wcześniej uzyskanych uprawnień. Niemniej islamskie feministki korzystały ze swojej znajomości Koranu do uzasadnienia argumentów, że kobiety powinny mieć dostęp do lepszej edukacji i zatrudnienia. Jednocześnie świeckie feministki niechętnie zgodziły się założyć chusty, traktując je jako część strategii, która umożliwi kobietom osiągnięcie postępu w zakresie zatrudnienia, edukacji i polityki społecznej.

165

Trzy międzynarodowe konferencje, które zostały zorganizowane podczas ogłoszonej przez Organizację Narodów Zjednoczonych Dekady Kobiet, pozwoliły spotkać się feministkom z całego świata, ale też obnażyły rosnące pomiędzy nimi napięcia. Krytykowano białe feministki z klasy średniej za to, że traktują własne cele i założenia jako uniwersalne. Szczególnie muzulmanki zakwestionowały opinię, że społeczeństwa islamskie, które podkreślają znaczenie patriarchalnej rodziny, są represyjne wobec kobiet, i że takie obyczaje jak noszenie chusty stanowią przykład braku wolności osobistej. Zwracali uwagę na to, w jaki sposób zachodnie feministki były uwikłane w kolonializm, i twierdziły, że ich indywidualne swobody to iluzja, ponieważ kobiety w mediach i reklamie są wykorzystywane jako obiekty seksualne. Były zdania, że chusty należy postrzegać w pozytywnym świetle, ponieważ „wyzwały je spod dyktatu mody i wymagań mitu piękności” (Afshar 1996: 124).

Zdobycze „drugiej fali” feminizmu

Pod koniec lat 70. było o wiele trudniej pogodzić różnice pomiędzy kobietami i wydawało się, że „druga fala” feminizmu wytraca rozpęd. Co osiągnął ruch? Szacuje się, że w Europie Zachodniej co najmniej milion kobiet było aktywnie zaangażowanych w ruch, a dalsze dwanaście milionów sympatyzowało i popierało go (Kaplan 1992: 17). W większości państw przyczynił się do wprowadzenia regulacji, które wzmocniły pozycję kobiet, między innymi wprowadzając prawny wymóg jednokowych płac, zakazując dyskryminacji ze względu na płeć, a co

najważniejsze, legalizując aborcję. Jednak najistotniejszą cechą „drugiej fali” była aktywność kobiet poza głównymi instytucjami politycznymi i społecznymi. Ośrodki zdrowia pomagały wzbudzać świadomość ciała i seksualności, natomiast centra interwencyjne zapewniały praktyczną pomoc dla zgwałconych. W 1972 roku w Wielkiej Brytanii Erin Pizzey otworzyła pierwszy ośrodek dla maltretowanych kobiet.

Feministki wykazały, że przemoc w rodzinie i gwałt nie są jedynie czynami brutalnych osób, a u ich podłoża są struktury społeczne i oczekiwania dotyczące ról męskich i żeńskich. W ten sposób sprawiły, że w przyszłości urzędy państwowe miały okazywać pomoc. Być może najważniejszym osiągnięciem lat 70. była zmiana kategorii, zgodnie z którymi prowadzi się dyskusje na tematy kobiece, oraz zachęcenie kobiet do tego, by inaczej pomyślały o sobie i swoim miejscu w życiu. Należało opracować nowy język, aby zrozumieć wszechobecną dyskryminację. Stwierdzono, że seksizm nie tylko jest zakorzeniony w strukturach zakładów pracy i rodziny, ale też decyduje, w jaki sposób media, reklama i codzienny język konstruuje męskie i żeńskie role i nadają znaczenie męskości i kobiecości. To wszystko sprawiło, że następne pokolenie kobiet weszło w świat inny niż ten, który matki starały się zmienić.

Dalsza lektura

W książce Marlene Legates *In Their Time. A History of Feminism in Western Society* (2001) w rozdziale 10 znajduje się przegląd początków „drugiej fali” feminizmu. Analizę ruchu w poszczególnych krajach w latach 50. i 60. można znaleźć w książkach: Claire Duchen, Irene Bandhauer Shöffmann (red.), *When the War Was Over: Women, War and Peace in Europe, 1940-1956*. London: Leicester Uni-

versity Press, 2000; Monica Threlfall (red.), *Mapping the Women's Movement*, London: Verso, 1996; Gabriele Griffin, Rosi Braidotti (red.), *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies*, London: Zed Books, 2002; Martin Pugh, *Women and the Women's Movement in Britain 1914-1959*, Houndmills: Macmillan, 1992, rozdz. 10.

Cechy charakterystyczne „drugiej fali” są omówione w: Drude Dahlerup (red.), *The New Women's Movement*, London: Sage, 1986; Sheila Rowbotham, *The Past is Before Us. Feminism in Action since 1960s* (1989); Françoise Picq, *The History of the Feminist Movement in France* (1989). Odnosnie do dyskusji na temat „drugiej fali” feminizmu w kontekście lewicowej polityki w Europie zob. Geoffrey Eley, *Forging Democracy. The History of the Left in Europe, 1850-2000*, (2002).

Najważniejsze książki dla „drugiej fali” feminizmu to między innymi: Simone de Beauvoir, *Druga płeć* (1972); Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (1963); Germaine Greer, *Kobiety eunuch* (2001); Juliet Mitchell, *Woman's Estate* (1971); bell hooks, *Feminist Theory from Margin to Centre* (1984); Kate Millett, *Sexual Politics* (1970).

Przegląd teorii feministycznych z tego okresu znajduje się w następujących pozycjach: Imelda Whelehan, *Modern Feminist Thought. From the Second Wave to „Post Feminism”* (1995); Gisela Kaplan, *Contemporary Western European Feminism* (1992); Jane Freedman, *Feminism*, Buckingham: Open University Press, 2001.

Feministyczne próby połączenia marksizmu i feminizmu są przedstawione w publikacji Heidi Hartmann, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union*, w: Lydia Sargent (red.), *Women and Revolution*, London: Pluto, 1981. Marksistowskie feministki spierały się, czy patriarchyat był użytecznym narzędziem do analizy, na przykład zobacz: Judith Newton, Mary Ryan, Judith Wąlkowitz (red.), *Sex and Class in Women's History*, London: Routledge and Kegan Paul, 1983; Sheila Rowbotham, *The Trouble with Patriarchy*, w: Mary Evans (red.), *The Women Question*, London: Fontana, 1982. Dyskusja na temat patriarchyatu jest opisana w książce Sylvii Walby, *Theorizing Patriarchy*, Oxford: Blackwell, 1990. Mary Maynard wyjaśnia „trzy wątki” w myśli feministycznej i omawia te kategorie w: *Women's Studies* (1998); *Beyond the „Big Three”: The Development of Feminist Theory into the 1990s*, „Women's History Review”, 4, 3, 1995. Jane Aaron i Sylvia Walby (red.), *Out of the Margins: Women's Studies in the Nineties*, London: Taylor and Francis, 1992, zastanawiają się, do jakiego stopnia po dwudziestu latach badań studia akademickie znajdują się pod wpływem feminizmu.

Feministyczne teorie i praktyki w krajach Trzeciego Świata zostały przedstawione w: Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo, Lourdes Torres (red.), *Third*

World Women and the Politics of Feminism, Bloomington, IL: Indiana University Press, 1991; Haleh Afshar (red.), *Women and Politics in the Third World* (1996); Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam* (1992); Barbara J. Nelson, Najma Chowdhury (red.), *Women and Politics Worldwide*, New Haven, CT: Yale University Press, 1994; Jane S. Jaquette (red.), *The Women's Movement in Latin America. Participation and Democracy* (1994); Victoria E. Rodriguez, *Women's Participation in Mexican Political Life*, Boulder, CO: Westview Press, 1998; Rosalyn Terborg-Penn, Andrea Benton Rushing (red.), *Women in Africa and the African Diaspora*, Washington, DC: Harvard University Press, 1996, s. 18; Z.A. Mangaliso, *Gender and Nation Building in South Africa*, w: Lois A. West (red.), *Feminist Nationalisms*, London: Routledge, 1997; Maxine Molyneux, *Mobilization without Emancipation? Women's Interest, the State and Revolution in Nicaragua*, „Feminist Studies”, 11, 2, 1985.